

JADIDLAR ASARLARIDA SAFARNOMA JANRI

*Raxmanov Umidjon Shokirjonovich**SH.I. k.i.xodimi*

+ 998 (97) 704-88-45

Annotatsiya: Hozirgi kunda jadidlarimizning boy merosini o‘rganish, ularning xalq ongini shakllantirish va jamiyatni rivojlanlangan jamiyatlar qatorida ko‘rish bo‘lgan azaliy orzularini amalga oshirish yo‘lidagi harakatlarini tadqiq qilish muhim vazifalardan biridir. Yosh avlod tarbiyasida axloqiy fazilatlarni shakllantirish XX asrda milliy uyg‘onish davri g‘oyalar rivojida qanchalar ahamiyatga ega bo‘lgan bo‘lsa, XXI asrda ham bu masala o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan. Jadid ma‘rifatparvarlarining g‘oyalari va qarashlarini chuqur o‘rganish muhim ahamiyatga egadir.

Kalit so‘zlar: Jadidlar, “Turkiston” Abdurahmon Sayyoh Toshkandiy, “Safarnoma janri” Munavvar Qori, Komil Xorazmiy, Ahmad Donish, Furqat, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori.

Safarnoma janridagi asar - sayohat taassurotlari va tavsilotlari tasviriga bag‘ishlangan asardir. Safarnomalarning tarixiy-badiiy qimmatini muallif maqsadi, uslubi va mahoratiga bog‘liq bo‘ladi. Mumtoz adabiyot tarixida safar tafsilotlarining bayon qiluvchi asarlarning ildizi qadimgi zamonlarga borib taqaladi. Biroq safarnoma bilan sayohatnomani farqlab olish darkor. Bizning fikrimizcha, shu paytgacha o‘zbek adabiyotida bu ikkita janr sinonim sifatida qo‘llangan. “Safarnomada taxayyul (xayolot) albatta katta rol o‘ynaydi, ammo u mustaqil emas, balki voqeiyatga tobe’ bo‘ladi. Muallif safarnomada o‘zidan biron jiddiy narsa qo‘sha olmaydi. Shuning uchun safarnomani asosiy metodi realizm bo‘lishi kerak. Ba’zi mualliflar o‘rta asrlarda ba’zi narsalarni tasvirlashda realizmdan foydalanganlar, ammo ushbu amal haqiqatni yoritishida safarnoma qimmatiga salbiy ta’sir yetkazishi mumkin”¹. Memuar janrining yana bir shakli bu kundalikdir. Safarnoma erkin janr bo‘lib, bu boshqa janrlardan tubdan farq qiladi. Safarnoma janri kundalik tarzida, maktub, xat tarzida, badiiylik jihatdan boyitilgan asar tarzida, obrazlarga boy safar tasviri holatida tasvirlanadi. Safarnoma bu adabiy janrda qalam sohibi boshqa shahar mamlakatlarda diqqatga sazovor narsalar, hodisalar maroqli holatniki mushohada etgan va yoki o‘z boshidan o‘tkazganligini tasvir etadi. Ba’zi xalqlar adabiyotshunosligida safarnoma “safir ocherki” deb nomlangan. Fors-tojik adabiyotida ushbu janr qadimiy tarixga ega bo‘lganligi bois, safarnoma termini

¹ Rahimi Musulmoniyon. Adabiyot nazariyasi. Dushanbe. “Maorif” 1990 yil, 150-bet.

ishlatilgan. Safarnoma janrida ushbu xususiyatlarni kuzatish mumkin. Safarnomadagi predmet tasvirini muallif tomonidan bevosita kuzatgan, mushohada etilgan va yoki o'z boshidan o'tkazgan voqealar aks etadi.

Safarnomadagi makon tasvirini begona shahar va mamlakatlar tashkil etadi. Bu makonlar do'st va dushman makonlari bo'lishi mumkin. Safarnomada voqelikda bo'lmagan narsa tasvir etilmaydi. Safarnomada fakt raqamlar va hujjat dalillar aniq ko'rsatiladi. Ya'ni safarnomada voqea hajmi, hududini o'zgartirishga muallifni haqqi yo'q. Safarnomada voqea asosiy mavqega ega emas, yagona syujet va ziddiyat ushbu janrga xos emas. To'liq badiiy obraz va xarakter yaratish safarnoma muallifini maqsad emas. Muallif ba'zi odamlarga e'tiborli bo'lib, ularni asosiy jihatlarini, xulqu atvorini amalda ko'rsatadi. Safarnomalarda asosan bir nafar muallifni xarakteri ko'proq namoyon bo'ladi. Safarnomada voqea asarni yaxlitligini ta'minlanmaydi. Asarni yaxlitligi ushbu safar boshidan oxirigacha bo'ladi. Asarni yaxlitligi muallifni maqsadiga bog'liq. U bir joydan boshqa joyga boradi va qaytadi. Safarni tugatishi – asarni tugatishini ifodalaydi. Muallif safarnomada o'zidan biron jiddiy narsa qo'sha olmaydi. Shuning uchun safarnomani asosiy metodi realizm bo'lishi kerak. Ba'zi mualliflar o'rta asrlarda ba'zi narsalarni tasvirlashda realizmdan foydalanganlar, ammo ushbu amal haqiqatni yoritishida safarnoma qimmatiga salbiy ta'sir yetkazishi mumkin. Safarnomalarni qimmati shunda zohir bo'ladiki, o'quvchilarni boshqa xalqlarni turmush tarzi, obodonchiligi, urf-odat, adabiyot va san'at, iqtisodiy-siyosiy hayoti bilan tanishtiradi. Har bir safarnoma zamon talabi va muallifning dunyoqarashiyu estetik didiga muvofiq bir markazlashtirilgan maqsadga qaratilgan. Bir yozuvchi ajoyibu g'aroyib narsaga e'tibor berilsa, boshqasi maktabu maorifga, umuman madaniyatga, uchinchisi ijtimoiy tizim va uni muvofiqligi xalqning hayotiga va hokazolarga e'tibor qaratadi.

Jadid adabiyoti mumtoz adabiy an'analarni yangilashga jiddiy kirishishi barobarida mumtoz adabiyotdagi sayohatnoma, safarnoma yo'nalishidagi asarlarning ham yangilanishiga milliy zamin yaratdi. Bu jihatdan Markaziy Osiyodagi jadid adabiyotining karvon boshilaridan biri Ahmad Donish adabiy faoliyati va ijodi e'tiborlidir. Ahmad Donishning falsafiy dunyoqarashini aniqlash jihatidan "Navodirul vaqoye" ("Nodir voqealar") asari muhim ahamiyatga egadir. XIX asrning o'rtalarida yashab ijod etgan mutafakkir Ahmad ibn Mir Nosir ibn Yusuf al-Xanafi as-Sidiqiy al-Buxoriy Buxoro amirligida yashab ijod etgan. 1857, 1869 va 1874-yillarda Ahmad Donish Buxoro elchilari tarkibida Peterburgda bo'lib, madaniyati, ilm-fan sohasidagi yutuqlari bilan tanishadi va o'z taassurotlari ta'sirida asarlar yaratadi.

Behbudiy "Qasdi safar" asarida safar tafsilotlari berilgan. Memuar janrining yana bir shakli bu safarnomadir. Safarnoma erkin janr bo'lib, bu boshqa janrlardan tubdan

farq qiladi. “Qasdi safar” asari sayohat xotiralari tarzida qabul qilinsada, bu safarnoma adibning boshqa publitsistik asarlaridan farq qiladi. Chunki Mahmudxo‘ja Behbudiy safarga chiqqan kunidan boshlab, kundalik tarzida ko‘rgan voqealari, tabiat tasviri, xalqlar va millatlar taqdiri haqida bayon qiladi. Safarnomani boshida safarga chiqishni istagani, lekin bir muncha sabablar tufayli oila va ishdan uzula olmagan haqida, “Oyina” jurnali qismatidan xavotiri borligi haqida shunday deydi: “Bir sanadan beri idora ishiga oshno bo‘lgan Sayyid Rizo afandi Alizoda janoblarining “Oyina”g‘a mas’ul mudirligi uchun hukumatdan ruxsat olindi. Muvaqqat muharrirligi muallim Hoji Muin janoblarig‘a havola qilindi. Kitobat va tartibig‘a Mullo Faxriddin Rojiy janoblari mutasaddidur. Oллоh taoloning inoyati va qorilarning tavajjuhlarini ila kamina bo‘lmasa-da, “Oyina” eskicha chiqib turar va sayohatimizdan muxtasar suratda har hafta yozib turamiz”².

Jadid adabiyotidaga jadid namoyandalari safarni aniq maqsad asosida amalga oshirgan. Olim Anqaboy Quljonov “Bayonoti sayyohi hindi” asari 1912-yilda Istanbulda chop etiladi. Bu asar bir qarashda va voqealarning bayon etilishi jihatidan o‘ziga xos safar ocherklari shaklida yozilgandek ko‘rinadi” deb ta’rif beradi. Olim asarga safar ocherki deb ta’rif beradi. Lekin asarni ocherk deb emas, balki safarnoma deyish to‘g‘ridir. “Hind sayyohi” asari qahramoni sayyoh obrazi bilan mashhur. U Buxoroga sayr etish uchun emas, balki safarga keladi. XIX asr so‘nggi choragi va XX asr boshlarida Komil Xorazmiy, Ahmad Donish, Furqat, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori, Abdurahmon Sayyoh Toshkandiy kabi shoir va adiblar badiiy publitsistik xarakterdagi safarnomalarning dastlabki namunalarini yaratgan bo‘lsalar, 1920-yillarga kelib Abdulla Qodiriy va Abdulhamid Cho‘lpon ijodida bu yo‘nalish imkoniyatlari biroz kengaygan holda o‘ziga xos o‘rin egallab, mazmun va kompozitsion jihatdan takomiliga yetdi. Jumladan, Cho‘lpon ijodiga nazar soladigan bo‘lsak, uning she’riyat va nasr bilan bir qatorda badiiy publitsistikada ham jiddiy qalam tebratganiga guvoh bo‘lamiz. Bunga misol tariqasida uning “O‘sh”, “Qaytish yo‘q”, “Yo‘l esdaligi”, “Arslonbob yo‘lidan”, “Vayronalar orasidan: Andijon-O‘sh-Jalolobod”, “Chimkent xatlari”, “Shahardan qishloqqa”, “Osmonda, yerda” kabi yo‘l esdaligi va safarnoma tipidagi asarlarni keltirishimiz mumkin.

Safar janrining ko‘rinishi va shakllari turlicha bo‘ladi. Badiiylikka yo‘g‘rilgan safar, publitsistik yo‘nalishda yozilgan safar, kundalikka yozib borilgan safar, xotiraga yozib borilgan safar, xatlar asosida yozilgan safar, shakli ko‘rinishi har xil, lekin maqsad, vazifa bir xil. Cho‘lponning “Vayronalar orasida” asari aniq faktlarga asoslangan va o‘tmish xotiralari bilan qiyoslab yozilgan safarnomadir. Asar Andijon-O‘sh-Jalolobod safari taassurotlari asosida yuzaga kelgan. Muallifning uyqudan

² Quronov. D. “Yo‘l esdaligi” da tagma’no qatlamiga doir // Sharq yulduzi. 1998. No 1. B. 15

uyg'otilib, aravaga chiqishi, onasini chiroq ko'tarib, ancha yergacha kuzatib qo'yishi, muallifning onasi haqidagi iliq fikrlari safarnomaning kirish qismi hisoblanadi. Kuzatuvlarimiz shuni anglatadiki, safarnoma janrida albatta kirish qismi bo'ladi. Demak safarnomada kirish qism berilishi janrning muhim xususiyatidir. Kirish qismidan so'ng muallif o'z kuzatishlarini bayon qiladi. Muallif taassurotlarini esa asarning xotima qismida bayon qiladi. Lekin safarga maxsus topshiriq bilan chiqqan sayyoh safarni ikir-chikirlarigacha bayon qiladi. Bu esa safar janrining muhim xususiyatidir. Ijtimoiy hayot, urf-odatlar, e'tiqodlar va qadriyatlar, geografik tavsif, yo'l xotiralari sifatida ham ahamiyatlidir. Muallifning shaxsiy kuzatishlari, kechinmalari birinchi o'ringa chiqadi va asarning ma'lum ma'noda badiiyligini ta'minlaydi. Biza bayon qilmoqchi bo'lgan Abdurahmon Sayyoh Toshkandiyning "Safarnoma" asari ham, mazkur tartib-qoidalarga mos tushadi. Abdurahmon Toshkandiyning ildizlari madrasada ko'paytirilgan musulmon ilmi ananalarida mustahkam ildiz otgan va u madaniy jamiyatda yaxshi aloqalarga ega bo'lgan inson uchun mavjud barcha manbalardan foydalana olgan³. Shuningdek, madaniyatli oilada tug'ilgan. U ta'limni Toshkentdagi madrasalardan birida olgan. Bu davrga kelib Toshkentda yangi usuldagi maktablar keng tarqalgan bo'lib, ularning egalari jadidchilikning muhim yadrosi bo'lgan edi. Shunga qaramay, ko'pchiliklari eski madaniy elitadan chiqqan edi. "Ular eski xurofotlar, madrasalarni isloh qilish, odamlar hayoti, sivilizatsiya va jamiyatdagi o'zgarishlar haqida o'ylay boshlashdi"⁴. Abdurahmon Sayyoh Toshkandiy va boshqa jadidlar loyihasi dunyoni yangicha idrok etish va unda Markaziy Osiyoning tutgan o'rniga asoslangan edi. Abdurahmon Sayyoh Toshkandiy va boshqa shunga o'xshash jadidlar chet mamlakatlariga safar qilib, u yerlarning rivojlanish darajasi, ta'lim va maorif tizimi, zamonaviy qarashlarini o'zlariga singdirib, bu g'oyalarni millatdoshlari orasiga ham yoyishga harakat qilishdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Rajabov S. O'zbek pedagogik fikrining asoschisi. // O'zbek tili va adabiyoti, 1989, No. 5, B. 15.
2. Edward Allworth, The Modern Uzbeks: A Cultural History. Stanford, 1990. P. 120.
3. Quronov. D. "Yo'l esdaligi" da tagma'no qatlamiga doir // Sharq yulduzi. 1998. No 1. B. 15.
4. Rahimi Musulmoniyon. Adabiyot nazariyasi. Dushanbe. "Maorif" 1990 yil, 150-bet.

³ Edward Allworth, The Modern Uzbeks: A Cultural History. Stanford, 1990. P. 120.

⁴ Rajabov S. O'zbek pedagogik fikrining asoschisi. // O'zbek tili va adabiyoti, 1989, No. 5, B. 15.